

LOGBOEK VOOR ETHISCHE VRAAGSTUKKEN

 Kenniscentrum
Data & Maatschappij

Dit logboek werd ontwikkeld door het Kenniscentrum Data & Maatschappij in samenwerking met Dries De Roeck, ontwerper en onderzoeker bij ontwerp bureau Studio Dott.

Het Kenniscentrum is de centrale hub voor de juridische, maatschappelijke en ethische aspecten van datagedreven applicaties en AI-toepassingen.

Wij horen graag jouw vragen en feedback over, en ervaringen met het logboek, zo kunnen wij het steeds beter laten aansluiten bij de huidige praktijk. Neem contact met ons op via info@data-en-maatschappij.ai.

Dit logboek is gepubliceerd onder [een CC by 4.0 licentie](#).

www.data-en-maatschappij.ai

INHOUDSTAFEL

1. HET LOGBOEK	4
Wat is het logboek, en waarom zou je het gebruiken?	4
Wie moet het logboek invullen?	4
Hoe is het logboek opgebouwd?	4
Is het logboek finaal?	4
2. JOUW ORGANISATIE	5
Visie & missie	5
Tools & templates	5
Eigen tools & templates	6
Legende bij tools & templates	7
Hoe kies je de juiste tool(s) voor je project?	7
Contactgegevens	8
3. JOUW PROJECT	9
Briefing van het project	9
Waarden & fasen van het project	10
Tools & templates voor het project	10
Logging van beslissingen	11
Actiepunten voor het project	12
4. BIJLAGEN	13
Eigen tools & templates	13
Briefing van het project	14
Waarden & fasen van het project	15
Logging van beslissingen	16
Actiepunten voor het project	17

1. HET LOGBOEK

Wat is het logboek, en waarom zou je het gebruiken?

Dit logboek zorgt ervoor dat je **op een bewuste en structurele manier rekening houdt met ethiek in een innovatieproject**.

Het helpt je om ethische doelen die je wil behalen in je project te identificeren (zoals bijvoorbeeld transparantie en duurzaam innoveren), op basis van de waarden en normen van je organisatie. Eens de ethische doelen helder zijn, biedt het logboek een aanpak om die doelen om te zetten in de praktijk. Het raadt je diverse ethische (design)tools en templates aan om na te denken over die doelen en hiermee gepaarde ethische vraagstukken en dilemma's. Die uitdagingen kun je in het logboek registreren en hoe je hiermee zal omgaan. Je kan hieraan bijvoorbeeld actiepunten koppelen, die je toewijst aan een verantwoordelijke.

Het **doel** van het logboek is om ...

- ethiek een rode draad te maken in het gehele innovatieproject;
- het gebruik van (ethische) tools en templates meer te structureren;
- ethische discussies om te zetten naar concrete actiepunten;
- de vergaarde inzichten en genomen beslissingen meer centraal te noteren om transparante communicatie te vergemakkelijken.

Wie moet het logboek invullen?

Het logboek is gemaakt voor eenieder die betrokken is bij het ontwikkelen van datagedreven toepassingen en artificiële intelligentie. Het is wel voornamelijk gericht op diegene die een **overzicht** behoudt over het **gehele traject**, zoals een project manager, een product owner, of dergelijk profiel.

Hoe is het logboek opgebouwd?

Het logboek bestaat uit twee grote secties: 'jouw organisatie' en 'jouw project'.

In de sectie '**jouw organisatie**' verzamel je (of je team) meer informatie over de eigen organisatie, welke waarden en normen jullie naar voren dragen, welke (ethische) tools en templates jullie al/ willen gebruiken in een (brainstorm) sessie om ethische vraagstukken te identificeren en te behandelen. Je kan ook contactgegevens toevoegen van wie je binnen en buiten de organisatie verder kan helpen bij het maken van ethische keuzes in innovatieprojecten.

Bij '**jouw project**' geef je voor ieder innovatieproject de doelstellingen en de belangrijkste waarden en normen mee, beschrijf je welke tools of templates jullie gebruikten in (brainstorm)sessies en welke inzichten dit jullie opleverde, en welke acties en taken voor het project jullie bedachten.

De sectie 'mijn project' kan je zo vaak printen als je innovatieprojecten hebt lopen. Ieder project heeft namelijk andere ethische vraagstukken en dilemma's en vereist verschillende acties en taken. Je kan beide secties los van elkaar gebruiken naargelang de noden van de organisatie of het project.

Is het logboek finaal?

Dit logboek is een **prototype**: het Kenniscentrum zal komend jaar nog verder werken om de inhoud, structuur en manier van werken zo duidelijk en gemakkelijk mogelijk te maken. Momenteel is het logboek beschikbaar als deze PDF-template en [een Notion-template](#). In de toekomst zullen we onderzoeken op welke manier het logboek het makkelijkst geïntegreerd kan worden in bestaande systemen voor projectmanagement van organisaties.

2. JOUW ORGANISATIE

Visie & missie

Beschrijf hiernaast de visie en missie van de organisatie. Welke ethische principes, waarden en normen streven jullie na?

- ...
- ...
- ...

Tools & templates

In dit overzicht vind je enkele tools en templates die je kan gebruiken tijdens een sessie om ethische vraagstukken in een project te identificeren en actiepunten op te stellen. Gebruik je hiervoor ook andere tools en templates in je organisatie, dan kan je deze toevoegen bij eigen 'tools & templates'. Zo heeft eenieder die dit logboek bekijkt een goed overzicht van mogelijke tools en templates om ethische aandachtspunten in een project te identificeren en aan te pakken.

AI Blindspots

Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: brainstorm / evaluatie / identificatie
 Fase: ontwerp / ontwikkeling / implementatie / evaluatie
 Relevant voor project: ...

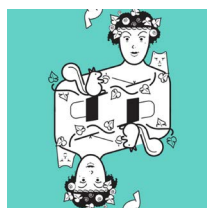
Ethical Explorer Pack

Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: brainstorm / evaluatie / identificatie / workshop van A-Z
 Fase: ontwerp / ontwikkeling
 Relevant voor project: ...

Product Impact Tool

Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: brainstorm / evaluatie / identificatie / impact assessment
 Fase: ontwerp / ontwikkeling
 Relevant voor project: ...

Tarot Cards of Tech

Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: brainstorm / evaluatie / identificatie / impact assessment
 Fase: ontwerp / ontwikkeling
 Relevant voor project: ...

Digital Ethics Compass Toolkit

Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: brainstorm / evaluatie / identificatie / workshop van A-Z
 Fase: ontwerp / ontwikkeling
 Relevant voor project: ...

Tools & templates

Digitaal Inclusie kaartspel

Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: brainstorm / toegankelijkheid / workshop van A-Z
 Fase: ontwerp / ontwikkeling / implementatie
 Relevant voor project: ...

AI Blindspots healthcare

Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: brainstorm / evaluatie / identificatie
 Fase: ontwerp / ontwikkeling / implementatie / evaluatie
 Relevant voor project: ...

Legal Design workshop (draaiboek)

Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: brainstorm / workshop van A-Z
 Fase: ontwerp / ontwikkeling
 Relevant voor project: ...

Aanpak Begeleidingsethiek

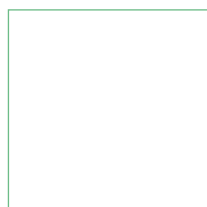
Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: brainstorm / workshop van A-Z
 Fase: ontwerp / ontwikkeling
 Relevant voor project: ...

Eigen tools & templates

Vul hier eigen 'tools & templates' aan om ethische aandachtspunten in een project te identificeren en aan te pakken.

...
 Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: ...
 Fase: ...
 Relevant voor project: ...

...
 Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: ...
 Fase: ...
 Relevant voor project: ...

...
 Score: 1 / 2 / 3 / 4 / 5
 Tags: ...
 Fase: ...
 Relevant voor project: ...

Legende bij tools & templates

★ **Score:** duid aan hoe bruikbaar (5) of onbruikbaar (1) je de tool of template vindt.

Tags: aan de hand van tags kan je aanduiden waarvoor de tool of template nuttig kan zijn, zo kan de tool of template ...

- je helpen een brainstorm rond ethische kwesties in je innovatie op te zetten,
- je ethische vraagstukken en dilemma's helpen te identificeren,
- je ondersteunen je innovatie te evalueren met een focus op mogelijke ethische implicaties van je technologie,
- je helpen een volledige workshop rond ethische implicaties binnen je team te organiseren,
- je begeleiden bij de uitvoering van een impact assessment van je innovatie.

Er zijn nog tal van andere tags mogelijk, spreek binnen je team af welke tags jullie belangrijk vinden en wat deze tags net inhouden. Op die manier kan het gebruik van tags jou en je collega's helpen om een goede tool of template te vinden.

✓ **Fase:** geef aan in welke fase van een project de tool of template voornamelijk waardevol kan zijn. De fases zijn ...

- ontwerp: de tool of template helpt je om ideeën te verzamelen over je innovatie (doel, doelgroep, ...),
- ontwikkeling: de tool of template peilt naar hoe je de innovatie best kan ontwikkelen, rekening houdende met contextfactoren zoals de samenleving,
- implementatie: de tool of template helpt je de juiste vragen (over het gebruik, de gevolgen, ...) te stellen wanneer je jouw innovatie op de markt wil brengen,
- evaluatie: de tool of template begeleidt je om je innovatie te evalueren op (mogelijke) ethische implicaties nadat deze al op de markt beschikbaar is.

🔄 **Relevant voor project:** vermeld voor welk project de tool of template waardevol kan zijn. Je geeft hier best niet de titel van het project aan, omdat die erg lang kan zijn, maar wel een woord dat je associeert met het project.

Hoe kies je de juiste tool(s) voor je project?

7 Bepaal op **welke ethische principes** je wil werken. Voor elk van de zeven onderstaande principes hebben we drie vragen opgesteld: verdiep je in de ethische principes waar je op twee of meer vragen 'nee' hebt geantwoord.

1. Accountability
 - a. Heb je een risk assessment uitgevoerd van het AI-systeem?
 - b. Heb je uitgemaakt hoe je voor de verschillende risico's in je systeem de verantwoordelijkheid kan opnemen?
 - c. Heb je een derde, objectieve partij jouw AI-systeem laten controleren?
2. Technical robustness & safety
 - a. Heb je rekening gehouden met de menselijke schade die jouw systeem kan veroorzaken?
 - b. Heb je rekening gehouden met de betrouwbaarheid van de werking van jouw AI-systeem in verschillende situaties?
 - c. Weet je welke veiligheidsrisico's jouw AI-systeem inhoudt?
3. Diversity, non-discrimination & fairness
 - a. Heb je rekening gehouden met de mogelijke discriminatie, oneerlijkheid en ontoegankelijkheid van jouw AI-systeem?
 - b. Heb je verschillende stakeholders en gebruikers betrokken in het ontwerpproces van jouw AI-systeem?
 - c. Ben je je bewust van de mogelijke ongelijkheid die jouw AI-systeem kan veroorzaken of versterken?

Hoe kies je de juiste tool(s) voor je project?

- 7**
4. Environmental & societal wellbeing
 - a. Heb je rekening gehouden met de effecten van jouw AI-systeem op het dagelijkse leven?
 - b. Heb je rekening gehouden met de effecten van jouw AI-systeem op de maatschappij, politiek en democratie?
 - c. Ben je je bewust van de ecologische impact van jouw AI-systeem?
 5. Human agency & oversight
 - a. Heb je rekening gehouden met het effect op het individuele handelen van personen die beïnvloed of ondersteund zijn door jouw AI-systeem?
 - b. Heeft de gebruiker op een of andere manier controle over jouw AI-systeem?
 - c. Heeft de gebruiker de mogelijkheid om het AI-systeem niet te gebruiken of te stoppen?
 6. Transparency
 - a. Kun je nagaan welke stappen jouw AI-systeem neemt om tot een output te komen?
 - b. Informeer je de gebruiker over de werking en keuzes van jouw AI-systeem?
 - c. Heb je rekening gehouden met in hoeverre en de manier waarop jouw AI-systeem uitlegbaar is of moet zijn aan gebruikers?
 7. Privacy & data governance
 - a. Weet je hoe je om moet gaan met de verzamelde data van gebruikers?
 - b. Weet je hoe je veilig en op een privacyvriendelijke manier persoonlijke data kan gebruiken voor training en ontwikkeling?
 - c. Heb je rekening gehouden met de mogelijke schade door het niet respecteren van privacyrechten?

- Bepaal voor **welke fase van het ontwikkelingsproces** je een tool/template zoekt.
- probleem analyse / ideatie
 - ontwerp
 - ontwikkeling
 - implementatie
 - evaluatie / iteratie

Kijk bij 'Tools & templates' naar een voor jouw project geschikte tool/template. Vind je daar geen gepaste tool/template, dan raden we je de volgende databanken aan: [de tools databank van het Kenniscentrum Data & Maatschappij](#) en [de 12 tools voor verantwoord toepassen kunstmatige intelligentie van media perspectives](#).

Contactgegevens

Wie kan je helpen bij vragen over de ethische ontwikkeling van datagedreven toepassingen en AI-systemen? Voeg hieronder de contactgegevens van (interne of externe) personen of organisaties toe.

Naam	Functie	E-mailadres	Telefoonnummer
Kenniscentrum Data & Maatschappij	/	info@data-en-maatschappij.ai	/

3. JOUW PROJECT

Briefing van het project

Beantwoord (beknopt) onderstaande vragen en geef anderen wat meer context over het project in kwestie. Update de informatie naargelang het project vordert.

 Wat willen jullie bereiken met het project? Wanneer is het project geslaagd?

noteer hier wat jullie willen bereiken

 Voor wie zijn de resultaten van het project van belang? Som de doelgroep(en) op van belangrijk naar minder belangrijk.

noteer hier de doelgroep(en)

 Wanneer zullen de resultaten van het project worden gebruikt?

noteer hier wanneer de resultaten worden gebruikt

 Waar zullen de resultaten van het project worden gebruikt?

noteer hier waar de resultaten worden gebruikt

 Wat is de value proposition van het project?

vul de zin aan door de woorden tussen haakjes te vervangen door woorden gerelateerd aan jullie project.

"De resultaten van ons project worden gebruikt door ... (primaire gebruiker) die ... (opportuniteit of probleem waarop het project inspeelt) door gebruik te maken van/het ontwikkelen van ... (gegevens, gegevenssets, gegevensbronnen) is het enige ... (productcategorie) dat ... (uitkomst of meerwaarde)."

Waarden & fasen van het project

Ethische waarden en principes

Welke ethische principes vind je (of je team) belangrijk en wil je dat je innovatie aan voldoet? Bekijk de ethische principes onder 'Hoe kies je de juiste tool(s) voor je project?' en voeg de voor jou (of je team) belangrijkste principes hieronder toe.

noteer hier de ethische principes

Planning van het project

Welke fasen zal dit project doorlopen? Vul de projectfasen in de tabel hieronder aan.

Fasen	Verantwoordelijke(n)	Termijn	Wanneer	Deadline
Innovatie testen met mogelijke gebruikers	Jessica	Korte termijn	November 2022	2 december 2022

Tools & templates voor het project

Ga terug naar pagina 2 en 3, en kies welke tools en templates je wil gebruiken in een sessie binnen het project. Als je een tool hebt gebruikt, kan je daar aanduiden hoe die tool je beviel door de tool een score te geven van 1 tot 5.

Logging van beslissingen

Noteer voor iedere sessie (met de tools/de templates) welke inzichten het opleverde. Welke beslissingen heeft je team genomen? Welke vragen blijven onbeantwoord? Maak voor iedere sessie een apart verslag zodat duidelijk is welke inzichten jullie haalden uit welke sessie.

Notities sessie - datum ...

Welke inzichten leverde de sessie jullie op?

noteer hier wat de tool jullie bijbracht

Welke beslissingen namen jullie?

noteer hier de beslissingen die jullie namen/plannen te nemen

Welke vragen hebben jullie nog na de sessie?

noteer hier welke vragen jullie nog hebben

Actiepunten voor het project

Verzamel hier alle actiepunten die moeten worden opgenomen in dit project. Deze actiepunten komen voort uit de sessie(s) en overlegmomenten in het team.

Acties en taken	Verantwoordelijke(n)	Termijn	Wanneer	Deadline
Databases documenteren	Jessica	Korte termijn	November 2022	2 december 2022

4. BIJLAGEN

Vul het logboek in voor ieder innovatieproject, en log de ethische aandachtspunten en mogelijke actiepunten. In de bijlagen vind je alle templates terug van in het logboek. Zo kan je voor ieder project lege templates van het logboek gebruiken.

Eigen tools & templates

...

Score:	1 / 2 / 3 / 4 / 5
Tags:	...
Fase:	...
Relevant voor project:	...

...

Score:	1 / 2 / 3 / 4 / 5
Tags:	...
Fase:	...
Relevant voor project:	...

...

Score:	1 / 2 / 3 / 4 / 5
Tags:	...
Fase:	...
Relevant voor project:	...

...

Score:	1 / 2 / 3 / 4 / 5
Tags:	...
Fase:	...
Relevant voor project:	...

...

Score:	1 / 2 / 3 / 4 / 5
Tags:	...
Fase:	...
Relevant voor project:	...

...

Score:	1 / 2 / 3 / 4 / 5
Tags:	...
Fase:	...
Relevant voor project:	...

Briefing van het project

 Wat willen jullie bereiken met het project? Wanneer is het project geslaagd?

 Voor wie zijn de resultaten van het project van belang? Som de doelgroep(en) op van belangrijk naar minder belangrijk.

 Wanneer zullen de resultaten van het project worden gebruikt?

 Waar zullen de resultaten van het project worden gebruikt?

 Wat is de **value proposition** van het project?

Waarden & fasen van het project

Ethische waarden en principes

Welke ethische principes vind je (of je team) belangrijk en wil je dat je innovatie aan voldoet?

--

Planning van het project

Welke fasen zal dit project doorlopen? Vul de projectfasen in de tabel hieronder aan.

Fasen	Verantwoordelijke(n)	Termijn	Wanneer	Deadline

Logging van beslissingen

Noteer voor iedere sessie (met de tools/de templates) welke inzichten het opleverde. Welke beslissingen heeft je team genomen? Welke vragen blijven onbeantwoord?

Notities sessie - datum ...

Welke inzichten leverde de sessie jullie op?

Welke beslissingen namen jullie?

Welke vragen hebben jullie nog na de sessie?

Actiepunten voor het project

Verzamel hier alle actiepunten die moeten worden opgenomen in dit project. Deze actiepunten komen voort uit de sessie(s) en overlegmomenten in het team.

Acties en taken	Verantwoordelijke(n)	Termijn	Wanneer	Deadline